

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені К. Д. УШИНСЬКОГО»

РОМАНОВА МАРІНА КОСТЯНТИНІВНА

УДК: 159.922:159.922.62:37.015.3

**ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ У
ДОРΟΣЛОМУ ВІЦІ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Одеса – 2015

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у Житомирському національному агроекологічному університеті Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Журавльова Лариса Петрівна,
Житомирський державний університет
імені Івана Франка,
декан соціально-психологічного факультету.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Фурман Анатолій Васильович,
Тернопільській національний економічний
університет, завідувач кафедри психології
та соціальної роботи;

кандидат психологічних наук, старший
науковий співробітник
Вернік Олексій Леонідович,
Інститут психології імені Г. С. Костюка
НАПН України, старший науковий
співробітник лабораторії екологічної психології.

Захист дисертації відбудеться «07» листопада 2015 р. об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.053.03 у Південноукраїнському національному педагогічному університеті імені К. Д. Ушинського за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26, конференц-зал.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 36.

Автореферат розісланий «05» жовтня 2015 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. Г. Бабчук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Сучасний стан екології гостро піднімає загальну проблему людського буття. Становлення свідомості людства все більшою мірою зумовлюється необхідністю спрямування його світоглядного розвитку від егоцентризму, який визначає людину та її варварсько-споживацькі потреби домінуючими, до екоцентризму, підґрунтям якого є ставлення до природних об'єктів як рівноправних та самоцінних суб'єктів.

Вивчення проблеми екологічної свідомості також актуалізується внаслідок якісних змін у сучасному культурно-історичному аспекті: переорієнтації парадигм суспільної свідомості з економічної на екологічну; вивчення природи людини в якості триєдиної біосоціодуховної істоти; еволюції людини як суб'єкта свідомості в напрямку від індивідуальності до суб'єкта планети, Всесвіту (В. І. Панов); кризового соціально-політичного стану в Україні, що ускладнюється становищем у східних районах нашої батьківщини (О. Л. Вернік). У дослідженнях системи «людина – природа» все більш превалюють ідеї коеволюційної єдності людини і природи за допомогою моделювання ноосферогенезу як вищої стадії розвитку людської цивілізації. Пріоритетність духовних цінностей та системного світогляду зумовлює можливість вирішення глобальних екологічних і соціальних проблем (А. Д. Урсул, О. Л. Яншин).

Питанням гармонійного співіснування людини і природи займаються як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники (І. М. Забелін, О. В. Киричук, В. Кеннон, Б. Т. Лихачов, С. Д. Максименко, Є. Н. Петрова, О. В. Плахотнік, А. І. Рижиков, О. І. Салтовський, М. Р. Шагіяхметов, С. І. Яковенко, О. Л. Яншин та ін). В рамках екологічної психології ця проблематика найбільш повно розкривається О. Л. Верніком, Дж. Гібсоном, Дж. Гілфордом, Дж. Голдом, С. Д. Дерябо, Т. В. Івановою, А. А. Калмиковим, А. М. Львовичкіною, В. О. Моляко, В. І. Пановим, О. В. Рудоміно-Дусятською, В. О. Скребцем, Ю. М. Швалбом, С. В. Шмалей, В. А. Ясвіним та ін.

Екологічна свідомість як предмет екологічної психології розглядається в трьох основних аспектах: функціональному, онто- та соціогенетичному (А. А. Алдашева, О. В. Білоус, Е. В. Гірусов, О. В. Грезе, О. С. Мамешина, В. І. Медведєв, В. П. Онопрієнко, Т. Ф. Юркова та ін.). Як феномен вона переважно досліджується з позицій структурного (С. Д. Дерябо, С. В. Шмалей, В. А. Ясвін) та соціально-психологічного (Г. В. Акопов, О. І. Чердимова) підходів.

Враховуючи роль духовного виміру свідомості (Б. Г. Мещеряков, В. П. Зінченко, В. Франкл), вчинкового потенціалу (М. М. Бахтін, В. А. Роменець, С. Л. Рубінштейн, В. О. Татенко, А. В. Фурман) та трансцендентних явищ у становленні людини як частини гармонійного цілого – Всесвіту (Л. П. Журавльова, В. В. Козлов, О. П. Колісник), слід приділити особливу увагу інтегративному підходу до вивчення розвитку екологічної свідомості особистості.

Впродовж останнього десятиріччя значна частина психологічних надбань присвячується визначенню місця екологічних цінностей в аксіологічній системі

суб'єктів трудової діяльності (О. В. Білоус), дослідженню особливостей екологічної культури (А. М. Львовичкіна) та зосередженню на становленні екологічної свідомості в юнацькому віці (О. В. Грезе, О. С. Мамешина). Наразі актуальним є вивчення зовнішніх та внутрішніх умов й особливостей розвитку екологічної свідомості на різних етапах дорослості, зокрема її вікової та статевої динаміки. Ця проблема є особливо актуальною в цьому віці тому, що доросла людина, яка знаходиться в процесі професійного становлення і має відносно стабільні особистісні властивості та спрямованість, різноманітність внутрішнього світу, сукупність матеріальних і духовних надбань, аксіологічні пріоритети та сформовану систему ставлень, – це активний суб'єкт у стосунках в межах системи «людина – природа».

Значущість та недостатня розробленість вказаних вище аспектів й зумовили вибір теми дисертаційної роботи: «Психологічні умови розвитку екологічної свідомості у дорослому віці».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційної роботи входить до тематичного плану науково-дослідної програми кафедри історії, політології та психології Житомирського національного агроекологічного університету «Гуманізація національної освіти в умовах трансформації суспільних процесів» (номер держреєстрації 0109U006318). Тему дисертації затверджено Вченою Радою Житомирського національного агроекологічного університету (протокол № 3 від 27 листопада 2013 р.) та узгоджено в Раді з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 4 від 29 квітня 2014 р.). Автором досліджувався феномен екологічної свідомості.

Мета дослідження – теоретико-експериментальне обґрунтування психологічних умов, що впливають на розвиток екологічної свідомості особистості у дорослому віці.

Відповідно до мети дослідження були поставлені такі **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз досліджень екологічної свідомості та визначити її роль у розвитку особистості.
2. Побудувати структурно-динамічну модель екологічної свідомості та структурну модель умов її розвитку.
3. Емпірично дослідити особливості та умови розвитку екологічної свідомості у дорослому віці.
4. Розробити та апробувати корекційно-розвивальну програму реконструкції екологічної свідомості особистості.

Об'єкт дослідження – екологічна свідомість особистості у дорослому віці.

Предмет дослідження – психологічні умови та особливості розвитку екологічної свідомості у дорослому віці.

Гіпотеза дослідження. Екологічна свідомість як специфічна форма суспільної та індивідуальної свідомості розвивається відповідно до закономірностей становлення психіки людини та зумовлюється об'єктивними (зовнішніми й внутрішніми) та суб'єктивними (внутрішніми) чинниками.

Онтогенетична динаміка екологічної свідомості має загальнопсихологічні, вікові, статеві та індивідуальні особливості. Період кризи середини життя є значущим для продуктивного розвитку екологічної свідомості на основі актуалізації та розвитку вчинкової активності особистості (базової внутрішньої умови розвитку її екологічності).

Теоретико-методологічною основою дослідження стали: концептуальні засади еколого-психологічного підходу до визначення особливостей способу життя людини в сучасному суспільстві (О. Л. Вернік, О. В. Рудоміно-Дусятська, Ю. М. Швалб), принципи глибинної екологічної психології (Б. Деволл, А. Наесс, Д. Рисмен), вивчення екологічної свідомості як структурованого феномену (С. Д. Дерябо, А. М. Львовичкіна, О. С. Мамешина, С. В. Шмалей, В. А. Ясвін); соціально-психологічні аспекти проблеми екологічної свідомості (Г. В. Акопов, О. І. Чердимова); вчинковий принцип у тлумаченні змісту психічного (М. М. Бахтін, В. А. Роменець, С. Л. Рубінштейн, В. О. Татенко, А. В. Фурман); принцип системно-структурного підходу до розвитку особистості (Б. Г. Ананьєв, В. О. Ганзен, О. М. Леонтєв, Б. Ф. Ломов, С. Д. Максименко, К. К. Платонов, С. Л. Рубінштейн); уявлення про сутність ставлень особистості (Л. К. Велитченко, Я. Л. Коломинський, О. Ф. Лазурський, В. М. М'ясищев, С. Л. Рубінштейн); теорія інтегральної періодизації розвитку людської суб'єктності (Є. І. Ісаєв, В. І. Слободчиков); теорії особистості як активного суб'єкта діяльності (К. О. Абульханова-Славська, Г. С. Костюк, Б. Ф. Ломов, С. Д. Максименко, С. Л. Рубінштейн, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, А. В. Фурман, Ю. М. Швалб); принцип самодетермінації особистості (Д. О. Леонтєв, Б. Ф. Ломов, С. Д. Максименко, С. Л. Рубінштейн), дослідження духовного виміру свідомості особистості (В. П. Зінченко, В. В. Козлов, О. П. Колісник, Б. Г. Мещеряков, В. Франкл), положення психологічної науки про роль емпатії у розвитку особистості (О. О. Бодальов, Т. П. Гаврилова, К. Роджерс, О. П. Саннікова, І. М. Юсупов), загальнопсихологічна теорія емпатії Л. П. Журавльової, принцип теоретичного ставлення особистості до дійсності (Л. С. Виготський, В. В. Давидов, Д. Б. Ельконін), дослідження глибинного імплікативного порядку розвитку Всесвіту (Д. Бом, В. Вульф, К. Ректор).

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань використовувались такі методи: теоретичні (аналіз, порівняння, узагальнення, систематизація наукових матеріалів, теоретичне моделювання); емпіричні (спостереження, бесіда, анкетування; констатувальний і формувальний експерименти); психодіагностичні тести та методики (адаптована методика діагностики міри задоволеності основних потреб, методика вивчення ціннісних орієнтацій А. І. Моткова і Т. О. Огневої, адаптована методика діагностики спрямованості особистості Б. Басса, методика діагностики емпатії особистості у зрілому віці Л. П. Журавльової, тест самоствавлення Р. С. Пантілеєва – для дослідження структурних компонентів екологічної свідомості дорослої людини; діагностика самоактуалізації особистості А. В. Лазукіна в адаптації

Н. Ф. Каліної – для визначення рівня розвитку вчинкової активності особистості у дорослому віці в якості базової внутрішньої умови розвитку її екологічності); статистичні (лінійний кореляційний аналіз Пірсона; t-критерій Стьюдента; факторний аналіз). Автоматизована обробка даних здійснювалася за допомогою пакету програм STATISTICA 6.0.

Експериментальною базою дослідження були Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, 2 міська лікарня м. Житомира (КУМЦЛ № 2), Житомирський державний університет імені Івана Франка, Андрушівський хлібзавод (ФОП Гринишин В. Є.), кризовий центр з попередження насильства в сім'ї «Лелека». Загалом вибірку склали 291 особа, зокрема 150 жінок та 141 чоловік.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження:

- *вперше* аргументовано доцільність інтегративного підходу до вивчення умов та визначення психологічних особливостей динаміки екологічної свідомості особистості на різних етапах дорослості; встановлено існування взаємозв'язків між структурними компонентами екологічної свідомості; доведено, що базовою внутрішньою умовою розвитку екологічності особистості є актуалізація й розвиток її вчинкової активності: системного світосприймання, усвідомленої потреби в особистісному зростанні та самоактуалізації; виявлено, що період кризи середини життя є значущим для розвитку екологічної свідомості;

- *розширено та доповнено* уявлення про психологічні умови розвитку екологічної свідомості в онтогенезі;

- *набули подальшого розвитку* теоретичні положення про феноменологічність та ієрархічну структурованість екологічної свідомості.

Практичне значення дослідження полягає у виявленні психологічних умов розвитку екологічної свідомості та їх використанні у корекційній роботі практичного психолога, а також у змісті лекційних і практичних занять для студентів вищих навчальних закладів з вікової, педагогічної, соціальної, екологічної психології тощо. Адаптовані методики щодо діагностики екологічних потреб та екоцентричної спрямованості можуть використовуватися психологами у наукових та практичних цілях.

Самостійну практичну цінність має авторська психокорекційна програма з реконструкції екологічної свідомості особистості у дорослому віці, яку доцільно використовувати психологам центрів соціально-психологічної реабілітації при роботі з дорослими людьми, практичним психологам медичних установ з метою реабілітації та відновлення психофізіологічного стану медичних працівників та клієнтів лікарень, практичним психологам вищих та середніх навчальних закладів при роботі з педагогічними працівниками тощо.

Результати дослідження впроваджено до навчально-виховного процесу Житомирського національного агроекологічного університету та застосовано при викладанні курсу «Екологічна психологія» (акт № 812 від 29.05.2014 р.). Програму психологічного сприяння розвитку екологічної свідомості у дорослому віці

презентовано на курсах підвищення кваліфікації практичних психологів в Житомирському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти (довідка № 01 – 485 від 28.04.2014 р.), а також використано у практиці діяльності комунальної установи Центральної міської лікарні № 2 м. Житомира (акт № 618 від 15.04.2014 р.), практичними психологами Житомирського кризового центру з попередження насильства в сім'ї «Лелека» (акт № 05 від 23.04.2014 р.)

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечувалися використанням методів, адекватних меті та завданням дослідження; репрезентативністю вибірки; кількісним і якісним аналізом отриманих результатів; застосуванням методів математичної статистики.

Особистий внесок автора в роботах, що були виконані у співавторстві. Автором узагальнено стан проблеми; досліджено та уточнено структуру екологічної свідомості; розроблено та проаналізовано систему зовнішніх і внутрішніх умов розвитку екологічності дорослої людини; самостійно зібрано емпіричні дані, проведено математично-статистичну обробку, інтерпретацію та аналіз отриманих результатів; розроблено та апробовано програму еколого-психологічного тренінгу.

Апробація роботи. Основні положення та результати дослідження обговорювалися та отримали схвалення на: I Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток особистості у рамках просторово-часової організації життєвого шляху» (Одеса, 2012 р.); V Міжнародній науково-практичній конференції «Здоров'я, освіта, наука та самореалізація молоді» (Луцьк, 2013 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика» (Тернопіль, 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Педагогіка та психологія: історія розвитку, сучасний стан та перспективи досліджень» (Київ, 2013 р.); Міжнародній науковій конференції «Сучасні проблеми науки й освіти – 2014» (Будапешт, 2014 р.); I Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Особистісне зростання: теорія і практика» (Житомир, 2014 р.). Результати дослідження обговорювались на засіданнях кафедри історії, політології та психології Житомирського національного агроекологічного університету (2011–2014 рр.) та наукового семінару Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (2014 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи відображено у 9 публікаціях, серед яких 6 статей опубліковані у фахових виданнях України та 2 статті, що надруковані в іноземних наукових виданнях.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел, що нараховує 238 найменувань (з них 14 – іноземною мовою), та додатків. Основний зміст роботи викладено на 190 сторінках друкованого тексту. У роботі міститься 31 таблиця та 22 рисунки на 42 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 288 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність досліджуваної проблеми, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, гіпотезу та методи дослідження; розкрито наукову новизну та практичне значення здобутих результатів; наведено дані про апробацію результатів дослідження та публікації за темою дисертаційної роботи; подано відомості про її структуру й обсяг.

У **першому розділі** «Теоретичні та методологічні засади вивчення екологічної свідомості» здійснено теоретичний аналіз психологічних аспектів розвитку екологічної свідомості як предмета наукового дослідження. Висвітлено проблеми розвитку екологічної свідомості з позицій структурного та соціально-психологічного підходів, а також психологічної концепції ставлень особистості. Описано місце та значення екологічності у розвитку особистості в дорослому віці. Репрезентовано структурно-динамічну модель екологічної свідомості. Розглянуто духовний вимір досліджуваного феномену. Виокремлено умови розвитку екологічної свідомості у дорослому віці. Подано інтегративний підхід до вивчення умов й особливостей розвитку екологічно орієнтованої особистості.

Глобальна екологічна криза та соціально-політичний стан в Україні змушує суспільство переглянути результати своєї діяльності, взяти відповідальність за характер стосунків «людина – природа», змінити особистісні світоглядні орієнтири та тип свідомості. Екоцентризм як найпрогресивніший тип світогляду зумовлює розвиток гармонійної екологічної свідомості сучасної особистості, яка здатна до відповідального вчинку стосовно об'єктів навколишнього світу та самовдосконалення.

В результаті теоретико-методологічного аналізу літератури встановлено, що значна частина зарубіжних та українських дослідників звертається до проблем феноменології механізмів та закономірностей розвитку екологічної свідомості особистості (А. А. Алдашева, О. В. Білоус, О. Л. Вернік, Е. В. Гірусов, О. В. Грезе, С. Д. Дерябо, Т. М. Дрідзе, Т. В. Іванова, А. М. Львовичкіна, Б. Т. Ліхачов, О. С. Мамешина, В. І. Медведєв, В. О. Моляко, В. Ф. Моргун, С. Г. Москвічов, О. М. Паламарчук, В. І. Панов, О. В. Рудоміно-Дусятська, В. О. Скребець, Ю. М. Швалб, С. В. Шмалєй, Т. Ф. Юркова, В. А. Ясвін та ін.).

Існує низка дефініції екологічної свідомості відповідно до різних підходів щодо визначення місця людини в екосистемі та до змісту самої системи. О. В. Білоус, С. Д. Дерябо, О. В. Грезе, В. І. Панов, С. В. Шмалєй, В. А. Ясвін розглядають феномен природи у її вузькому сенсі, зосереджуються виключно на об'єктах живої (рослинний та тваринний світи) та неживої природи, а людина постає як суб'єкт, який пізнає та змінює оточуючий світ. Водночас, А. А. Алдашева, О. Л. Вернік, В. І. Медведєв, А. М. Львовичкіна, О. С. Мамешина, В. О. Скребець, Ю. М. Швалб вивчаючи свідомість особистості, розглядають людину як елемент екосистеми, що має здатність до усвідомленої активності в ній та, розвиваючись при цьому, актуалізує зміни і в оточуючому її середовищі. Критичний аналіз досліджуваного феномену дозволив визначитися з його дефініціями, структурою та

умовами розвитку. В основі розуміння екологічної свідомості та її структури лежить і трактовка С. Л. Рубінштейном свідомості як вищого рівня організації психіки; як предметної так і суб'єктної, зокрема як такої, що репрезентує ставлення особистості до світу; як діалектичної єдності знання та переживання.

Екологічна свідомість – це специфічна форма суспільної та індивідуальної свідомості, особливістю якої є психічне відображення штучного довкілля та природного середовища (зокрема, людини як невід'ємного елемента екосистеми), внутрішніх світів (власного та Іншого); рефлексії, переживання щодо місця і ролі людини в світі Природи; здатність до відповідних саморегуляції та побудови ставлень у системі «Я – Світ».

Спираючись на засади структурного підходу до діагностики та формування екологічної свідомості (С. Д. Дерябо, А. М. Львовичкіна, О. С. Мамешина, В. О. Скребець, В. А. Ясвін), визначаємо *екологічний світогляд* особистості одним з компонентів розвитку її екологічності. В структурі екологічного світогляду виокремлюються дві складові: екологічні потреби й екологічні цінності.

В основі структуризації екологічної свідомості лежать також дослідження феноменології, структури та функцій спрямованості особистості (Б. Г. Ананьєв, К. К. Платонов, О. М. Леонт'єв, Б. Ф. Ломов, В. М. М'ясищев), а також положення вчинкового підходу (М. М. Бахтін, В. А. Роменець, С. Л. Рубінштейн, В. О. Татенко, А. В. Фурман). В процесі розвитку особистості духовний вимір її екологічної свідомості вчинково стверджується й завдяки цьому спрямовує людину до екоцентризму. Саме тому *вчинковий потенціал* акумулює екоцентричну спрямованість особистості та тому є домінуючим у структурі екологічної свідомості дорослої особи.

Екологічна свідомість як форма індивідуальної свідомості репрезентується в системі різноманітних ставлень людини до навколишнього світу (В. М. М'ясищев, С. Л. Рубінштейн). Тому важливим компонентом екосвідомості особистості є *система її екологічних ставлень*, яка охоплює низку емпатійних ставлень до себе, Іншого та Світу, а також самоставлення. Об'єктивізація вчинкового потенціалу (екоцентричної спрямованості) забезпечується системою емпатійних ставлень особистості (фіто-, зоо-, homo-, аутоемпатійні ставлення), які, в свою чергу, репрезентуються відповідними формами інтегральної емпатії (Л. П. Журавльова). Гідне ставлення дорослої особи до навколишнього світу не обходиться без аутоемпатії, позитивної «Я-концепції», включення у ці процеси *самоставлення*, що реалізується у вигляді ставлення «до себе, як і до Іншого» (М. Бубер).

Отже, у структурі екологічної свідомості виокремлюються наступні компоненти: екологічний світогляд (екологічні потреби й екологічні цінності), вчинковий потенціал (екоцентрична спрямованість) та система екологічних ставлень особистості до Світу (система емпатійних ставлень і самоставлення як аутоемпатія, усвідомлення власного Я як невід'ємної частини Світу).

Розвиток екологічної свідомості детермінується низкою об'єктивних (зовнішніх і внутрішніх) та суб'єктивних (внутрішніх) умов, основні з яких

подано у вигляді структурної моделі. До об'єктивних умов відносяться внутрішні біологічні (вікові й статеві особливості) та зовнішні соціальні (мега-, макро-, мезо-, мікросоціуми). Суб'єктивною внутрішньою умовою розвитку екосвідомості особистості є її вчинкова активність, яка проявляється через наявність системного світосприймання, усвідомленого прагнення до саморозвитку та самоактуалізації. Людина у зрілому віці під впливом процесів універсалізації її суб'єктності спрямовує свою свідомість в напрямку до екоцентризму і може бути зразком (за умови успішного подолання кризи середини життя) високого рівня розвитку екологічної свідомості. Вік є внутрішньою біологічною умовою розвитку екологічності. Іншою біологічною умовою розвитку екосвідомості особистості є її статева приналежність, яка формує західний (більш властивий чоловікам) або східний (більш властивий жінкам) тип її мислення й відтак спрямовує розвиток свідомості людини, відповідно до антропоцентризму чи екоцентризму.

Соціальними детермінуючими умовами розвитку екологічної свідомості у дорослому віці є мега-, макро-, мезо- та мікросоціуми, в яких живе людина. Суть соціально обумовлених чинників розвитку екологічної свідомості в дослідженні репрезентуються рівнем освіченості дорослої людини, а також її гендерними стереотипами.

Зважаючи на висновки науковців про те, що доросла людина з високорозвиненою системою екологічних ставлень є гармонійною особистістю, яка є носієм власного та суспільного духовного потенціалу і здатна до саморозвитку й самодетермінації (О. М. Леонтьєв, Б. Ф. Ломов, С. Д. Максименко, С. Л. Рубінштейн, А. В. Фурман, Ю. М. Швалб), до суб'єктивних внутрішніх чинників розвитку екосвідомості відносимо *особливості її самоактуалізації*. Наявність *системного світосприймання* є умовою розвитку екологічної свідомості особистості та передбачає повне усвідомлення нею власної долученості до Світу, основною якістю якого є здатність до змін, розвитку та вдосконалення. Розвиток екологічної свідомості людини неможливий без постійної роботи над собою, без вольових зусиль над власним вдосконаленням, що становить сутність *духовного саморозвитку*.

Інтегративним підходом до вивчення екологічної свідомості передбачено дихотомічність її розвитку внаслідок продуктивного або деструктивного напрямів розвитку особистості на кожному з онтогенетичних етапів. Продуктивний розвиток екологічної свідомості впродовж шістьох стадій (фізичної, особистісної, міжособистісної, соціальної, конвенційної, універсальної) є наслідком її особистісного та духовного зростання. Визначаючи духовний вимір свідомості особистості базовим для розвитку її екологічності, уможливуємо вихід суб'єкт-суб'єктних стосунків за межі системи «людина – природа» та їх гармонійне розширення до системи «Я – Світ», яка охоплює стосунки людини з самою собою, оточуючими людьми, об'єктами природи, Всесвіту. Завдяки цьому екологічна свідомість розвивається до її найвищого рівня, який називаємо універсальним.

Отже, суб'єктивною (головною) внутрішньою умовою розвитку екологічної свідомості дорослої особи є її вчинкова активність, яка проявляється через наявність в неї системного світосприймання, усвідомленого прагнення до самоактуалізації та саморозвитку.

У другому розділі «Емпіричне дослідження екологічної свідомості у дорослому віці» обґрунтовано організаційно-методичні засади проведення констатувального експерименту. Описано доцільність використання створеного комплексу психодіагностичних методик. Подано комплекс адаптованих методик для вивчення екологічних потреб й екоцентричної спрямованості. Подано результати дослідження структури екологічної свідомості та умов її розвитку в дорослому віці. Визначено особливості онтогенетичної динаміки розвитку екологічної свідомості дорослої людини. Знайдено достовірні кореляційні взаємозв'язки між структурними елементами екологічної свідомості та умовами її розвитку.

Процедура емпіричного дослідження проходила у три етапи: підготовчий, діагностичний та аналітичний. На підготовчому етапі був здійснений підбір психодіагностичного інструментарію для емпіричної перевірки структурної моделі психологічних умов розвитку та структурно-динамічної моделі екологічної свідомості у дорослому віці. Діагностичний етап передбачав збір дослідницького матеріалу та його математичну й статистичну обробку. Загалом дослідженням охоплено 291 дорослу особу наступних вікових категорій: 21 – 30 років (рання дорослість) – 73 респонденти (37 жінок і 36 чоловіків); 31 – 40 років (середня дорослість) – 72 респонденти (37 жінок і 35 чоловіків); 41 – 45 років (період кризи середнього віку) – 72 особи (37 жінок і 35 чоловіків); 46 – 60 років (зріла дорослість) – 74 респонденти (39 жінок і 35 чоловіків). Отже, загальна кількість респондентів становить 150 жінок і 141 чоловіків. Серед них 143 респонденти (73 жінки та 70 чоловіків) з вищою освітою і 148 осіб (77 жінки та 71 чоловік), які мають середню спеціальну освіту. На третьому етапі – аналітичному – здійснювався психологічний аналіз, синтез та інтерпретація отриманих результатів.

З метою вивчення екологічних потреб адаптовано (у співавторстві) методику діагностики міри задоволеності основних потреб. Систему основних потреб за А. Маслоу доповнено блоком потреб екологічної тематики: «відчувати і розуміти навколишній світ», «піклуватися про рослини і тварин», «досягти гармонії зі Світом». Для дослідження екоцентричної спрямованості особистості адаптовано (у співавторстві) методику діагностики спрямованості особистості Б. Басса: 27 тверджень, за кожним з яких можливі три варіанти відповідей, відповідно до різновидів спрямованості особистості, доповнено варіантами екоспрямованості.

Оскільки рівень освіченості дорослої особи є соціально обумовленим чинником розвитку її екологічної свідомості, аналіз результатів експериментального дослідження подано відносно рівня освіти респондентів. Враховано вплив статевих особливостей особистості в якості зовнішньої

біологічної умови розвитку її екоосвідомості. Виокремлено вікові особливості дорослої особи, що виступають другою зовнішньою біологічною умовою розвитку її екологічності.

Виявлено, що міра задоволеності екологічних потреб загалом у дорослих чоловіків і жінок знаходяться у зоні часткової незадоволеності. Ця міра вища у жінок, аніж у чоловіків, а також в осіб з вищою освітою, порівняно з тими, хто має середню спеціальну освіту. Виявлено тенденцію залежності показників міри задоволеності екопотреб від віку респондентів. Найвищі показники міри незадоволеності екопотреб мають респонденти, які переживають кризу середнього віку. У дорослих осіб загальної вибірки екологічні потреби займають останнє місце серед шести типів потреб, що свідчить про деструкцію в розвитку екоосвідомості особистості.

У результаті дослідження мір значущості, реалізації та конфліктності здійснення екологічних ціннісних орієнтацій виявлено їхню статеву зумовленість, при цьому з перевагою показників у жінок, порівняно з чоловіками. Онтогенетична динаміка вище зазначених показників спостерігається лише у чоловіків. Визначено відносно рівноцінну значущість та реалізацію екоцінностей у житті дорослих людей, незалежно від рівня їхньої освіченості. У респондентів загальної вибірки констатовано достатньо високі показники мір значущості та реалізації екоцінностей і низьку конфліктність їх реалізованості. При атрибуції причин реалізації екологічних цінностей респонденти віддавали перевагу внутрішнім чинникам над зовнішніми. Це свідчить про те, що доросла людина є активним та свідомим суб'єктом у стосунках «Я – Світ».

Екоцентрична спрямованість чоловіків і жінок загальної вибірки поступається місцем іншим видам спрямованості, що свідчить про недостатній рівень сформованості їхньої екологічної свідомості. Вищі показники екоспрямованості мають жінки, порівняно з чоловіками, а також високоосвічені особи, порівняно з тими, хто має середню спеціальну освіту. Загалом виявлено позитивну онтогенетичну динаміку розвитку екоспрямованості у дорослому віці.

За результатами аналізу рівня розвитку емпатійності дорослих осіб виявлено, що більшість з них має середній рівень розвитку вище зазначеного феномену, при цьому він вищий у жінок, порівняно з чоловіками. Підтверджено значущість психологічної кризи середнього віку для розвитку та прояву таких форм емпатійності як співпереживання, співчуття та внутрішнє сприяння об'єктам емпатії.

Емпірично доведено, що доросла людина має середні значення шкал, які репрезентують ознаки її самоствавлення. Що стосується значень самоствавлення особистості, що знаходяться в зоні самоповаги, виявлено, що показники самоствавлення особистості, що знаходяться в зоні самоповаги за шкалами «самовпевненість» і «самокерівництво» є вищими у чоловіків, аніж у жінок. Одночасно з цим, респонденти слабкої статі займають першість за ознакою «самоприйняття». Жінки з вищою освітою краще інших груп усвідомлюють власну самоцінність. При цьому найвищі показники діапазону самоприниження

та самознищення мають жінки з середньою спеціальною освітою. Розглядаючи онтогенетичну динаміку особливостей самоствавлення дорослої особи, спостерігаємо позитивну тенденцію в розвитку таких негативних ознак як закритість, внутрішня конфліктність, самозвинувачення, а також ознак самоствавлення, що відносяться до діапазону самоповаги особистості: самоприйняття та самоприв'язанність.

В результаті дослідження особливостей самоактуалізації виявлено, що особистість у дорослому віці має середній рівень розвитку загальної самоактуалізації. При цьому, ці показники майже не залежать від рівня освіти та статевої приналежності респондентів. Найвищі показники шкал-ознак самоактуалізації в загальній вибірці виявлено за шкалою «орієнтація у часі», найнижчі – за шкалою «спонтанність».

В результаті дослідження екологічного світогляду та екоцентричної спрямованості особистості виявлено достовірні взаємозв'язки між такими показниками: мірою задоволеності екопотреб та мірами значущості й реалізації екоцінностей (відповідно, $r=0,291$, $p\leq 0,001$; $r=0,303$, $p\leq 0,001$), а також екоспрямованістю ($r=0,625$; $p\leq 0,001$); екоспрямованістю та мірами значущості й реалізації екоцінностей (відповідно, $r=0,335$, $p\leq 0,001$; $r=0,249$, $p\leq 0,001$). Цей факт свідчить про цілісність та гармонійність екосвідомості дорослої особи, яка є більш узгодженою в чоловіків, аніж у жінок. Виявлено, що з віком у високоосвічених респондентів гармонійність екосвідомості зберігається гірше, аніж у осіб з середньою спеціальною освітою.

Результатом встановлення кореляційних взаємозв'язків між показниками системи екологічних ставлень особистості до Світу стало виявлення у респондентів загальної вибірки достовірних взаємозв'язків між показниками емпатійності та наступними особливостями самоствавлення: закритістю ($r=0,204$; $p\leq 0,01$), дзеркальним Я ($r=0,261$; $p\leq 0,001$) та самоцінністю ($r=0,133$; $p\leq 0,05$). Більшу узгодженість між емпатійністю та особливостями самоствавлення виявлено у жінок, які мають кореляційні взаємозв'язки між показниками емпатійності та самовпевненості ($r=0,218$; $p\leq 0,01$). У чоловіків система ставлень до Світу більш розбалансована, аніж у жінок: перші мають зворотні кореляційні взаємозв'язки між показниками емпатійності та самоприйняття ($r=-0,169$; $p\leq 0,05$), особливо в період ранньої дорослості ($r=-0,572$; $p\leq 0,001$) та в період кризи середнього віку – між показниками емпатійності та самокерівництва ($r=-0,376$; $p\leq 0,05$). Констатовано більшу узгодженість системи екоставлень особистості до Світу в осіб з вищою освітою, порівняно з тими, хто має середню спеціальну освіту. В останніх виявлено достовірні взаємозв'язки між показниками емпатійності та внутрішньої конфліктності ($r=0,389$; $p\leq 0,05$).

В результаті дослідження кореляційних взаємозв'язків між показниками екологічного світогляду, екоспрямованості та системи екологічних ставлень особистості до Світу констатовано, що впродовж онтогенезу найбільшу деформацію в розвитку екосвідомості мають чоловіки в ранньому та зрілому

віці. У жінок впродовж онтогенезу розвиток екологічної свідомості є більш гармонійним, при цьому найтісніші кореляційні взаємозв'язки між досліджуваними феноменами вони мають у період кризи середнього віку. Представники обох статей, що знаходяться у зрілому віці, мають зворотні кореляційні взаємозв'язки між показниками елементів світоглядного компоненту та самоприв'язаності, що свідчить про їхню високу готовність до самовдосконалення. Констатовано більшу конфліктність екологічної свідомості у респондентів з середньою спеціальною освітою, порівняно з високоосвіченими особами. Однак, перші мають позитивну онтогенетичну динаміку гармонійності взаємозв'язків між вище зазначеними феноменами, в той час як високоосвічені особи в період зрілості стають більш невпевненими в собі. Таким чином, компоненти екологічного світогляду дорослої особи мають достатньо високу узгодженість між собою та з рівнем розвитку її емпатійності. Деформації в розвитку екологічної свідомості особистості в дорослому віці зумовлені нерозвиненою системою її ставлень до Світу, зокрема, деструктивними ознаками самоствавлення.

Виявлено достовірні кореляційні взаємозв'язки між показниками компонентів екологічного світогляду, екоспрямованості та наступних ознак самоактуалізації особистості: у респондентів загальної вибірки і чоловіків – загального рівня самоактуалізації, цінностей, ставлення до природи людини, креативності; у жінок – загального рівня самоактуалізації, орієнтації в часі, цінностей, креативності та достовірні зворотні взаємозв'язки з показниками саморозуміння.

Знайдено достовірні кореляційні взаємозв'язки між показниками компонентів системи екологічних ставлень осіб загальної вибірки до Світу та рівня їхньої самоактуалізації. Констатовано велику кількість достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками емпатійності особистості та таких характеристик її самоактуалізації: загального рівня самоактуалізації ($r=0,238$, $p\leq 0,001$), вищих цінностей ($r=0,344$, $p\leq 0,001$), ставлень до природи людини ($r=0,310$, $p\leq 0,001$), креативності ($r=0,235$, $p\leq 0,001$), орієнтації в часі ($r=0,159$, $p\leq 0,05$). Показники загального рівня самоактуалізації особистості та її орієнтації в часі мають кореляційні взаємозв'язки з усіма показниками позитивних характеристик самоствавлення, окрім самоприйняття та самоприв'язаності. Закономірним є факт наявності зворотних кореляційних взаємозв'язків між показниками шкал самоактуалізації та негативних характеристик самоствавлення (внутрішньої конфліктності та самозвинувачення).

Визначено загальний рівень розвитку екологічної свідомості особистості (ЕС), що утворюється як сума трьох показників – екологічного світогляду, екоцентричної спрямованості та системи екологічних ставлень людини до Світу. Вибірку диференційовано відповідно до рівня розвитку екологічної свідомості її респондентів. Наслідком цього є утворення трьох груп дорослих, відповідно з низьким, середнім і високим рівнями розвитку їхньої екологічності. Більшість респондентів має середній рівень розвитку екологічності (70,4%). Впродовж

онтогенезу спостерігається позитивна динаміка розвитку екологічної свідомості. При цьому жінки мають більш високий рівень її розвитку, порівняно з чоловіками, проте в останніх вона є більш гармонійною, порівняно з жінками. Значна розбалансованість між рівнями розвитку системи екологічних ставлень особистості до Світу та екологічного світогляду у деяких дорослих осіб свідчить про певні деформації в їхньому особистісному розвитку.

У **третьому розділі** «Реконструкція екологічної свідомості особистості у дорослому віці» висвітлено основні принципи та підходи до корекційно-розвивальної програми. Обґрунтовано організаційні засади формувального експерименту. Досліджено технологію розвитку екологічної свідомості дорослої особи з позицій інтегративного підходу. Подано сценарій еколого-психологічного тренінгу та результати впровадження розвивальної програми. Досліджено посткорекційну динаміку базових компонентів екологічної свідомості.

Зважаючи на результати теоретичного й емпіричного дослідження вважаємо інтегративний підхід оптимальним для ефективної реконструкції екологічної свідомості у дорослому віці. Основним завданням формувального експерименту є розвиток екологічної свідомості дорослої особи шляхом актуалізації та розвитку її вчинкової активності: системного світосприймання, прагнення до особистісного зростання та самоактуалізації. Системне світосприймання особистості ґрунтується на усвідомленні людиною загальних принципів і законів Космосу; визнанні самої себе як цілісної системи, що містить матеріальний, соціальний та духовний компоненти і є розумною й унікальною частинкою єдиного цілого – Всесвіту; здатності сприймати Природу та Іншого в якості значущих самоцінних суб'єктів. Створення розвивальної атмосфери в умовах тренінгу, дотримання шестиступеневого порядку розвитку екологічної свідомості, проектування та застосування особистісно значущих стратегій взаємодії дорослої людини зі Світом (самим собою, об'єктами природи й оточуючими людьми) зумовлюють духовне й особистісне зростання до вищого потенціалу особистості.

Сформовано експериментальну групу в кількості 36 осіб. До її складу входили дорослі люди, які за результатами дослідження мали низький рівень розвитку екологічної свідомості (24 респонденти) та особи з значними деформаціями в розвитку екологічності. Заняття проводились впродовж двох місяців. Тривалість курсу становила 50 годин.

Експериментально підтверджено позитивну динаміку показників екологічного світогляду, екоспрямованості та системи екологічних ставлень дорослої особи до Світу (див. табл. 1), що зумовлює стрімкий розвиток її екологічної свідомості. Виявлено процес певної гармонізації між базовими компонентами екологічної свідомості дорослих, що зумовлено трансформацією негативного самоставлення особистості у самоповагу (позитивне самоставлення).

Динаміка показників екологічної свідомості досліджуваних експериментальної та контрольної груп (у балах)

Компоненти екологічної свідомості	Група респондентів					
	Експериментальна			Контрольна		
	ДЕ	ПЕ	t	ДЕ	ПЕ	t
Екопотреби	13,7	21,7	3,869***	14,2	16,0	1,211
Значення екоцінностей	3,7	4,4	2,816**	3,7	3,8	0,277
Реалізація екоцінностей	3,4	4,1	3,201**	3,9	3,9	0,017
Екоспрямованість	23,4	36,1	5,873***	26,6	28,7	1,211
Інтегральна емпатія	12,5	23,9	7,762***	14,4	15,5	0,585
Закритість	5,8	5,7	-0,526	5,9	6,1	0,689
Внутрішня конфліктність	5,4	4,5	-2,943**	6,0	6,3	0,824
Самозвинувачення	5,2	4,3	-3,028**	5,1	5,0	-0,497
Самовпевненість	6,3	7,2	2,927**	6,5	6,6	0,518
Самокерівництво	6,8	7,4	1,774	6,2	6,2	0,022
Дзеркальне Я	5,4	6,7	4,405***	6,4	6,5	0,607
Самоцінність	6,1	7,1	2,542*	5,9	6,1	0,645
Самоприйняття	6,4	7,2	2,604*	6,1	6,2	0,701
Самоприв'язанність	5,9	6,2	0,871	6,2	6,8	1,854

Примітки: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** – $p \leq 0,001$; ЕГ – експериментальна група, КГ – контрольна група, ДЕ – показники до експерименту, ПЕ – показники після експерименту, t-критерій Стьюдента.

Експериментально підтверджено припущення, що рівень освіченості особи та її стать є об'єктивними умовами розвитку її екоосвідомості. Виявлено більшу сензитивність до психокорекції екоосвідомості у чоловіків, аніж жінок, та осіб з середньою спеціальною освітою, порівняно з високоосвіченими респондентами.

Перевірка достовірності виявлених відмінностей в показниках особливостей самоактуалізації особистості виявила, що у дорослих осіб експериментальної групи ($n=36$) статистично значущими є зміни у показниках ставлення до природи людини ($t=3,785$; $p \leq 0,001$), орієнтації в часі ($t=2,741$; $p \leq 0,01$), загального рівня самоактуалізації ($t=2,684$; $p \leq 0,01$), спонтанності ($t=2,529$; $p \leq 0,05$), цінностей ($t=2,409$; $p \leq 0,05$), креативності ($t=2,210$; $p \leq 0,05$) та контактності ($t=2,193$; $p \leq 0,05$). Саме ці характеристики самоактуалізації

особистості зумовлюють розвиток її екологічної свідомості внаслідок психокорекційної роботи.

Виявлено істотну динаміку розвитку екологічності респондентів експериментальної групи. В результаті психокорекційного впливу переважна більшість з них (61,1%) підвищила рівень розвитку екологічної свідомості з низького до середнього. При цьому після формувального експерименту не виявлено осіб з розбалансованими зв'язками між базовими компонентами екологічної свідомості, що свідчить про гармонійність розвитку їхньої екологічності.

Експериментально підтверджено припущення, що наявність системного світосприймання, прагнення до саморозвитку та самоактуалізації особистості в дорослому віці є суб'єктивними умовами, а статева приналежність, вікові особливості та рівень освіченості – об'єктивними умовами розвитку її екологічної свідомості.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та емпіричне дослідження проблеми особливостей розвитку екологічної свідомості особистості в дорослому віці та психологічних умов її розвитку. Реалізовано інтегративний підхід до розуміння феноменології, структури та динаміки екологічної свідомості, особливостями якого є: визнання людини невід'ємною частиною Природи; розширення меж екосвідомості до її універсального рівня і на цьому підґрунті трансформацію розуміння смислу «Природи» до цілого «Світу» (самого себе, оточуючих людей, об'єктів природи, Всесвіту); дослідження духовного виміру екологічної свідомості. Теоретично виокремлено та емпірично досліджено структурні компоненти екологічної свідомості, її об'єктивні й суб'єктивні, зовнішні й внутрішні умови розвитку.

1. Теоретичні підходи до вивчення проблеми екологічної свідомості, що спрямовані на дослідження її співвіднесення з індивідуальною та суспільною свідомостями, її феноменології, структури, властивостей, функцій, форм і видів, детермінант, а також використання самого феномена як умови, чинника попередження екологічної кризи, виживання земної цивілізації, а також морального розвитку, особистісного зростання, досягнення духовної досконалості тощо є суперечливими і потребують подальшого дослідження на основі інтегративного підходу.

2. Екологічна свідомість – це специфічна форма суспільної та індивідуальної свідомості, особливістю якої є психічне відображення штучного довкілля та природного середовища (зокрема, людини як невід'ємного елемента екосистеми), внутрішніх світів (власного та Іншого); рефлексії, переживання щодо місця і ролі людини в світі Природи; здатність до відповідних саморегуляції та побудови ставлень у системі «Я – Світ».

Екологічна свідомість є системним структурним утворенням. Її базовими компонентами є екологічний світогляд, який репрезентується екологічними потребами та екологічними цінностями, вчинковий потенціал (екоцентрична

спрямованість) та система екологічних ставлень особистості до Світу (емпатійні ставлення та самоставлення). Елементи екологічного світогляду, вчинкового потенціалу та екологічних ставлень особистості до Світу утворюють гармонійну й цілісну систему.

3. Розвиток екологічної свідомості дорослої людини зумовлюється об'єктивними внутрішніми (вікові особливості, статева приналежність) і зовнішніми (мега-, макро-, мезо-, мікросоціуми, що репрезентуються рівнем освіченості й гендерними стереотипами) та суб'єктивними внутрішніми чинниками. Базовою суб'єктивною внутрішньою умовою розвитку екологічної свідомості дорослої людини є її вчинкова активність, що проявляється через наявність в неї системного світосприймання, усвідомленої потреби в самоактуалізації та прагнення до саморозвитку.

4. Емпірично виявлено, що розвиток екологічної свідомості особистості здійснюється відповідно до закономірностей психічного розвитку, зокрема його прогресу/регресу, нерівномірності, гетерохронності, кумулятивності.

Інтегративний підхід до вивчення екологічної свідомості передбачає дихотомічність її розвитку внаслідок продуктивного або деструктивного напрямів розвитку особистості на кожному з онтогенетичних етапів та обумовлення її розвитку особливостями особистісного та духовного зростання впродовж шести стадій розвитку свідомості (фізичної, особистісної, міжособистісної, соціальної, конвенційної, універсальної). Духовного вимір свідомості дозволяє особистості виходити за межі системи «людина – природа», наповнюючи гармонією будь-які стосунки: з самою собою, оточуючими людьми, об'єктами природи. В процесі розвитку особистості духовний вимір її екосвідомості суб'єктно актуалізується, особистісно самоосягається, індивідуально стається та вчинково утверджується. Завдяки цьому екологічна свідомість досягає найвищого рівня розвитку – універсального.

5. Констатовано наступні вікові особливості розвитку екологічної свідомості:

- а) виявлено позитивну онтогенетичну динаміку розвитку мір задоволеності екопотреб, значущості й реалізації екоцінностей в реальному житті (з віком збільшується їх актуалізація та значущість для особистості, знижується конфліктність їх реалізації, що свідчить про більш високий рівень прояву поведінково-вчинкового аспекту, який є характерним для достатньо розвинених міжособистісної та соціальної стадій розвитку її екологічної свідомості);
- б) підтверджено значущість періоду кризи середнього віку для особистісної еколого-гуманістичної трансформації та розвитку універсального (найвищого) рівня екосвідомості; в осіб, які переживають кризу середнього віку, знайдено наявність найвищого рівня розвитку інтегральної емпатії, що проявляється в їх схильності до реального сприяння суб'єктам навколишнього світу;
- в) екоцентрична спрямованість у переважній більшості дорослих поступається місцем іншим типам спрямованості – на себе, на справу, на спілкування;
- г) у зрілому дорослому віці під впливом процесів універсалізації суб'єктності розвивається екоцентрична спрямованість, внаслідок чого екологічна свідомість особистості досягає (за умови успішного

подолання кризи середини життя) універсального рівня розвитку; д) виявлено негативну тенденцію в розвитку таких деструктивних ознак самоствавлення дорослої особи як закритість, внутрішня конфліктність, самозвинувачення одночасно з позитивною динамікою в розвитку її самоприйняття і самоприв'язаності; е) виокремлено три рівні розвитку екологічної свідомості дорослих осіб: високий, середній, низький, – при цьому встановлено, що більшість респондентів має середній рівень розвитку їхньої екологічності (70,4%).

6. Існує статева диференціація особливостей та умов розвитку екологічної свідомості: експериментально виявлено вищі показники розвитку екоосвідомості у жінок, аніж у чоловіків, проте, екологічна свідомість чоловіків є більш гармонійною та сензитивною до психокорекційних впливів, порівняно з жінками.

7. Розвиток екологічної свідомості особистості в дорослому віці обумовлюється рівнем її освіченості. Високоосвіченим особистостям притаманний більш високий рівень розвитку її екологічної свідомості, порівняно з людьми, які мають середню спеціальну освіту. Впродовж усього онтогенезу в осіб з вищою освітою показники екоосвідомості вищі, аніж у респондентів, які мають середню спеціальну освіту. Високоосвічені дорослі люди мають більш позитивне інтегральне почуття «за» власне Я, порівняно з особами, які мають середню спеціальну освіту. Водночас, респонденти з середньою спеціальною освітою є більш сензитивними до психокорекції екологічної свідомості, порівняно з високоосвіченими особами.

8. Експериментально доведено, що індивідуальні особливості самоактуалізації особистості є вагомою суб'єктивною внутрішньою умовою розвитку її екологічності. Особистість з високорозвиненою екологічною свідомістю має такі особливості самоактуалізації: достатній рівень її розвитку, вміння орієнтуватися в часі, позитивне ставлення до природи людини, орієнтацію на вищі людські цінності, креативність, саморозуміння, аутосимпатію, спонтанність.

9. Корекційно-розвивальна програма, що апробована в умовах еколого-психологічного тренінгу, враховує вікові, статеві особливості розвитку екологічної свідомості у дорослому віці, освіченість особи та спрямована на розвиток усіх компонентів екоосвідомості на основі актуалізації, розвитку вчинкової активності особистості. Результатом ефективності корекційно-розвивального впливу стали позитивні статистично значущі зміни в показниках базових компонентів екологічної свідомості особистості, її гармонізація, достовірне збільшення кількості осіб з високорозвиненою екологічністю.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми розвитку екологічної свідомості дорослої людини та її психологічних умов.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні механізмів розвитку універсальної екологічної свідомості в дорослому віці, істотною ознакою якої є готовність до прояву повного потенціалу власних здібностей та здатність до створення таких умов життя, в яких відбувається коеволюція внутрішнього та навколишнього світів (об'єктів природи, оточуючих людей, Всесвіту).

Основні положення дисертації відображено в публікаціях:

1. Романова М. К. Вплив емпатії на розвиток екологічної спрямованості жінок дорослого віку / Лариса Петрівна Журавльова, Марина Костянтинівна Романова // Вісник Одеського національного ун-ту ім. І. І. Мечникова. – 2013. – Т. 8. – Вип. 22 (2). – С. 25–35.
2. Романова М. К. Чинники розвитку екологічної свідомості у ранньому дорослому віці / Лариса Петрівна Журавльова, Марина Костянтинівна Романова // Освіта регіону. – 2013. – №2 (32). – С. 249–254.
3. Романова М. К. Особливості онтогенетичної динаміки розвитку екологічної свідомості дорослої особистості / Лариса Петрівна Журавльова, Марина Костянтинівна Романова // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, [за ред. С.Д. Максименка]. – 2013. – Т. XV. – Ч. 1. – С. 112–121.
4. Романова М. К. Чинники розвитку екологічної свідомості дорослої особистості / Марина Костянтинівна Романова // Наука і освіта. – 2013. – №7/СХVII. – С. 65–69.
5. Романова М. К. Розвиток екологічної свідомості в онтогенезі як чинник особистісного зростання / Марина Костянтинівна Романова // Наука і освіта. – 2014. – № 5/СХХII. – С. 68–74.
6. Романова М. К. Самоставлення дорослої особистості як умова розвитку її екологічної свідомості / Марина Костянтинівна Романова // Актуальні проблеми психології: Зб. наук. пр. Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Житомир: «Вид-во ЖДУ ім. І. Франка», 2014. – Том VII. Екологічна психологія. – Випуск 36. – с. 378–389.
7. Романова М. К. Особливості структури екологічної свідомості дорослої особистості / Марина Костянтинівна Романова // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. – BUDAPEST, 2013. – I (7), Issue 14. – P. 270–275.
8. Романова М. К. Онтогенетичні особливості розвитку екологічної свідомості дорослої особистості з різним рівнем освіченості / Марина Костянтинівна Романова // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. – BUDAPEST, 2014. – II (8), Issue 16. – P. 169–172.
9. Романова М. К. Духовний вимір екологічної свідомості дорослої особистості / Марина Костянтинівна Романова // Зб. тез наук. робіт Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 жовтня 2013 р.). – К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2013. – С. 121–124.

АНОТАЦІЇ

Романова М.К. Психологічні умови розвитку екологічної свідомості у дорослому віці. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Державний

заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2015.

У дисертаційній роботі здійснено теоретичне обґрунтування феномену екологічної свідомості й емпіричне дослідження його психологічних особливостей та умов розвитку в дорослому віці. Актуалізовано духовний вимір екологічної свідомості особистості.

У структурі екологічної свідомості виокремлено та досліджено три базові компоненти: екологічний світогляд (екологічні потреби, екологічні цінності), вчинковий потенціал (екоцентрична спрямованість) та система екологічних ставлень до Світу (емпатійні ставлення та самоставлення). Теоретично обґрунтовано та емпірично досліджено об'єктивні внутрішні (вікові особливості, статева приналежність) та зовнішні (рівень освіченості, гендерні стереотипи) умови розвитку екологічної свідомості. Суб'єктивною (головною) внутрішньою умовою розвитку екологічної свідомості особистості є її вчинкова активність, яка репрезентується системним світосприйманням, усвідомленим прагненням до самоактуалізації та саморозвитку.

Експериментально виявлено наявність більш високих показників усіх компонентів екологічної свідомості в жінок, порівняно з чоловіками, та у високоосвічених осіб, порівняно з респондентами, які мають середню спеціальну освіту. Констатовано позитивну онтогенетичну динаміку розвитку екологічності. Підтверджено значущість періоду кризи середнього віку для розвитку універсального (найвищого) рівня екологічної свідомості.

Розроблено корекційно-розвивальну програму розвитку екологічної свідомості у дорослому віці. Експериментально доведено її ефективність. Підтверджено, що розвиток екологічної свідомості відбувається згідно з шістьма стадіями її розвитку, спрямовуючись від найнижчого (фізичної стадії) до найвищого рівня (універсальної стадії). Встановлено більшу впливовість психокорекції екологічної свідомості на чоловіків, аніж на жінок та на респондентів, які мають середню спеціальну освіту, порівняно з високоосвіченими особами. Експериментально доведено, що вчинкова активність особистості є значущою умовою розвитку екологічної свідомості у дорослому віці.

Ключові слова: екологічна свідомість, екологічний світогляд, екоцентрична спрямованість, система екологічних ставлень, інтегральна емпатія, емпатійні ставлення, самоставлення.

Романова М.К. Психологические условия развития экологического сознания во взрослом возрасте. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология – Государственное учреждение «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского», Одесса, 2015.

В диссертационной работе осуществлено теоретическое обоснование феномена экологического сознания. Эмпирически исследованы

психологические особенности экологического сознания и условия его развития у взрослого человека. Актуализировано духовное измерение экологического сознания личности, благодаря которому возможен выход субъект-субъектных отношений за пределы системы «человек – природа» и их гармоничное расширение до системы «Я – Мир», которая охватывает отношения человека с самим собой, окружающими людьми, объектами природы, Вселенной. В процессе развития личности духовное измерение её экологического сознания субъектно актуализируется, личностно самодостигается и деятельно утверждается.

В структуре экологического сознания выделены и исследованы три базовых компонента: экологическое мировоззрение (экологические потребности, экологические ценностные ориентации), поступочный потенциал (экоцентрическая направленность) и система экологических отношений личности к Миру (эмпатийные отношения и самоотношение). Теоретически обоснованы и эмпирически исследованы объективные внутренние (возрастные особенности и половая принадлежность), а также внешние (мега-, макро-, мезо-, микросоциумы, которые представляются уровнем образованности и гендерными стереотипами личности) условия развития экологичности. Субъективным (главным) внутренним условием развития экологического сознания взрослого является его способность к ответственному поступку, которая проявляется через наличие у него системного мировосприятия, осознанного стремления к самоактуализации и саморазвитию.

Экспериментально выявлено наличие более высоких показателей всех компонентов экологического сознания у женщин по сравнению с мужчинами и у высокообразованных людей по сравнению с респондентами, которые имеют среднее специальное образование. Констатирована положительная онтогенетическая динамика развития экологичности. Подтверждена значимость периода кризиса среднего возраста для развития универсального (высшего) уровня экологического сознания.

Разработана коррекционно-развивающая программа по устранению деформаций в развитии экологического сознания во взрослом возрасте. Доказано, что развитие экологического сознания происходит согласно шести стадиям развития сознания, двигаясь от его низкого (физической стадии) до самого высокого уровня (универсальной стадии). Благодаря удачному сочетанию особенностей женского и мужского мировосприятия на занятиях эколого-психологического тренинга в сознании взрослого интегрированы высокий уровень экологического сознания, гармоничность его экологичности, сензитивность к положительным психокоррекционным воздействиям и направленность к экоцентризму. Установлена большая сензитивность к психокоррекционному воздействию у мужчин, чем у женщин и респондентов, имеющих среднее специальное образование, по сравнению с высокообразованными людьми.

Экспериментально подтверждено, что наличие у взрослого человека системного мировосприятия, его осознанного стремления к самоактуализации, духовному и личностному росту является значимым условием развития экологического сознания.

Ключевые слова: экологическое сознание, экологическое мировоззрение, эгоцентрическая направленность, система экологических отношений, интегральная эмпатия, эмпатийные отношения, самоотношение.

Romanova M. K. Psychological conditions of the development of ecological consciousness in the adult age. – The manuscript.

Thesis for a candidate degree in psychological sciences, specialty 19.00.07 – pedagogical and age psychology – State institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky», Odessa, 2015.

The theoretical study of the phenomenon of ecological consciousness and empirical study of its' psychological characteristics and conditions of the development in adult age are implemented in the dissertation work. The spiritual measurement of ecological consciousness of individual is actualized.

Three basic components of the structure of ecological consciousness are singled out and researched: ecological outlook (ecological requirements, ecological values), behavioral potential (eco-centric orientation) and system of ecological attitudes to the World (empathic attitude and self-attitude). The objective internal (age characteristics, gender identity) and external (level of education, gender stereotypes) conditions of the development of ecological consciousness are theoretically justified and empirically researched. The subjective (main) internal condition of ecological consciousness of the individual is his behavioral activity, which is represented with a systemic worldview, conscious desire for self-actualization and self-development.

Experimentally found the higher indexes of all components of ecological consciousness in women compared to men, and in highly educated individuals, compared to respondents with vocational education. The positive ontogenetic dynamics of ecological development is noted. The importance of mid-life crisis period for the development of universal (highest) level of ecological consciousness is confirmed.

Correctional training program of the development of ecological consciousness in the adult age is developed. Its effectiveness is experimentally proved. It is confirmed that the development of ecological consciousness occurs according to the six stages of its development, heading from the lowest (physical stage) to the highest level (universal stage). Greater influence of psychological correction of ecological consciousness is established in men rather than women and in respondents with vocational education, compared to highly educated individuals.

It is experimentally proved that behavioral activity of the individual is an important condition for the development of ecological consciousness in adult age.

Keywords: ecological consciousness, ecological worldview, eco-centric orientation, system of ecological attitudes, integrated empathy, empathic attitude, self-attitude.

Підписано до друку 01.10.15. Формат 60x90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк різнографічний.
Ум. друк. арк. 0.9. Обл. вид. арк. 0.9. Наклад 100. Зам. 159.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка
м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
серія ЖТ №10 від 07.12.04 р.
електронна пошта (E-mail): zu@zu.edu.ua